

اقتصاد و معماری قاجاری: عوامل اقتصادی در تأثیرپذیری معماری قاجار از غرب (با تأکید بر تزئینات نما)

چکیده

پس از شکست‌های ایران در جنگ با روسیه تزاری، حاکمان قاجار نیاز به ایجاد ارتباطات گسترده با کشورهای غربی را به منظور هماهنگی با پیشرفت‌های آن‌ها در دستور کار قرار دادند. در این میان، گسترش روابط اقتصادی، بی‌عدالتی در توزیع ثروت و فقدان چهارچوب‌مداری بر افزایش سطح درآمد طبقه خواص و تشدید اختلاف طبقاتی تأثیر گذاشت. معماری قاجار و تزئینات آن نیز تحت تأثیر وضعیت اقتصادی این دوره تحت تأثیر معماری غرب قرار می‌گیرد و اشکال، نمادها و فنون تزئینی غربی مستقیماً وارد معماری ایران می‌شود. تاکنون علل تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب در دوره قاجار در بستر وضعیت اقتصادی مورد بررسی قرار نگرفته است. هدف از این پژوهش تعیین وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار است تا ریشه تحولات در تزئینات معماری ایران را بر اساس آن مورد سنجش قرار دهد. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-تاریخی و از طریق روش نظریه زمینه‌ای منطبق با نظریه مسئله‌محور کوربین سعی در استخراج کدهای باز، کدهای محوری و نهایتاً انتخابی (شاخص‌ها) دارد تا از طریق آن رابطه تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب را در زمینه تحولات اقتصادی بیان نماید. نتایج این پژوهش نشان دادند وضعیت نامطلوب شاخص‌های چهارگانه روابط بازرگانی، میانه‌روی و اعتدال، مصرف کالا و خدمات و دانش بررسی و کسب درآمد منجر به توانمندسازی طبقه خواص در مقابل ضعف بیشتر طبقه عوام شده است. این وضعیت از یک‌سو موجب انتقال مستقیم تزئینات غربی توسط خواص به بناهای اشراف شده است و از سوی دیگر به دلیل ضعف اقتصادی طبقه عوام، بسترهای مردم‌نهاد جذب و هماهنگی با پیشرفت‌های غربی فراهم نشده است.

اهداف پژوهش:

۱. تعیین وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار.
۲. تبیین اثر اوضاع اقتصادی قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات نما از غرب.

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار چگونه است؟
۲. تزئینات معماری در دوره قاجار چه تأثیراتی از غرب پذیرفت؟

کلیدواژه‌ها: دوره قاجار؛ معماری؛ تزئینات؛ شاخص‌های اقتصادی

مقدمه

معماری سرزمین پهناور ایران در دوره‌های گذشته همواره از یک روند تکاملی مشخص و مستمر پیروی کرده و با زمان قبل و بعد از خود ارتباط منطقی برقرار داشته است. اما پس از پایان حکومت صفویان (۱۱۳۴ ه.ق) در ایران، روند تکاملی معماری ایران دچار گسست شد و رابطه‌ی تعاملی میان معماری ایران و غرب در دوران صفویه، به رابطه‌ای یک‌سویه و اثرپذیر از معماری غرب در دوران قاجار تبدیل گردید. عوامل متعددی در خصوص علل تأثیرپذیری از غرب برشمرده شده است که عامل اقتصادی از مهم‌ترین این عوامل است. تاکنون علل اقتصادی این تحولات تاریخی و دگرگونی‌هایی که در دوران حکومت قاجار به‌وجود آمده و منجر به تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب شده است، مورد بررسی، تدقیق و تحلیل قرار نگرفته است. این پژوهش به‌دنبال بررسی عوامل و دلایل تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از معماری غرب در دوران قاجار و همچنین شاخص‌های این تأثیرپذیری می‌باشد. شناخت ریشه‌های اقتصادی ایجاد گسست در معماری دوران قاجار منجر به برداشتن گام‌های منطقی در جهت پیشرفت‌های آتی معماری خواهد شد. لذا به‌نظر می‌رسد رویکرد عبرت‌آموز نسبت به تاریخ و یافتن پارامترهای اقتصادی مؤثر در دگرگونی معماری ایران در مقابل معماری غرب، بتواند متضمن آینده‌متعالی برای معماری ایران باشد.

روش پژوهش حاضر از لحاظ رویکرد، کیفی است. دو راهبرد پژوهش، تحلیل تاریخی و نظریه‌زمینه‌ای (راهبرد اصلی) می‌باشد. روش نمونه‌گیری، غیراحتمالی و هدفمند انتخاب شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به کمک نظریه‌زمینه‌ای مسئله‌محور کوربین صورت گرفته است که در سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی یا انتخابی انجام می‌شود.

بررسی پیشینه‌ی این پژوهش حاکی از این است که در مورد تاریخ معماری معاصر ایران به جز معدود نوشته‌هایی که به دوره‌های خاصی و به مقطعی از معماری معاصر اشاره دارند و بیشتر پایگاه نظری و سلیقه مؤلفان را درباره جستارهایی از معماری بیان می‌کنند، هنوز هیچ تاریخ مدون و متکی بر روش‌های علمی تاریخ‌نگاری در دست نیست که بتواند به عنوان سند و مرجع معتبر معماری معاصر، اشتراک‌گرایش‌ها و نظریه‌های معماری ایران را در بین معماران تعیین کند (شایان و معمار دزفولی، ۱۳۹۴: ۹). پاکدامن (۱۳۷۳)، مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به گرایش‌های معماری در تهران» را در جلد چهارم تا ششم کتاب تهران به رشته تحریر درآورد. وی معماری شهر تهران را از اواسط عصر قاجاریه تا پایان دوره پهلوی اول براساس سبک‌های معماری غرب تقسیم‌بندی و بررسی کرده است. دیبا (۱۳۷۷) کتابی با عنوان «نگاهی به نام مهندسی ساختمان و معماری معاصر ایران» به خصوصیات کلی ساختمان‌های دولتی در عصر پهلوی و جمهوری اسلامی پرداخته است. کتاب دیگر به نویسندگی کیانی (۱۳۸۳)، با عنوان معماری دوره پهلوی اول، به شکل‌گیری، پیدایش و تحول اندیشه‌های معماری در این دوره پرداخته و بخش قابل توجهی را به تأثیرات معماری مدرن در دوره پهلوی اول اختصاص داده است. قبادیان (۱۳۹۳)، در کتاب «معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و

تجدد در معماری معاصر تهران» ابتدا به سابقه تاریخی و در ادامه به رویارویی سنت و تجدد در عهد ناصرالدین‌شاه، معماری در دارالخلافه ناصری و دلیل بروز و ظهور تجدد در معماری معاصر تهران پرداخته است.

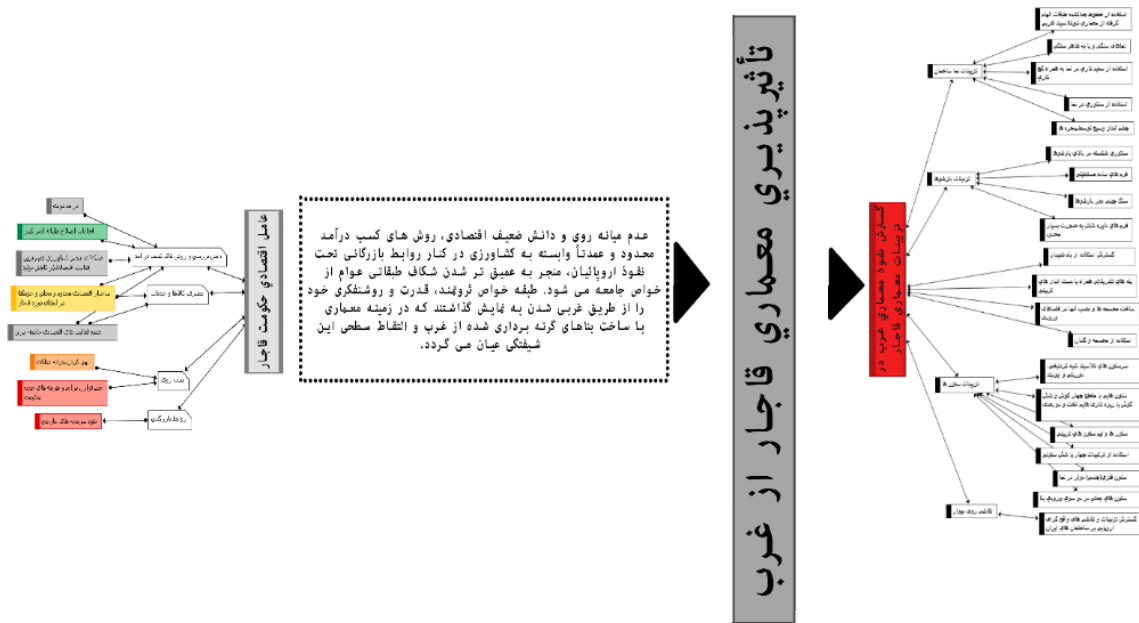
شاید بتوان جامع‌ترین کتاب‌ها در خصوص معماری معاصر ایران را به شرح ذیل معرفی کرد: فلامکی (۱۳۸۵)، در کتاب خود با عنوان «شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب» به شرح سیر تاریخ معماری و شهرسازی از بدو ورود اندیشه‌های نو در ایران تا دوران معاصر پرداخته و این اثر را در چهار بخش به شرح پیوست تنظیم نموده است: اولین پژوهش نوآوری در معماری و شهرسازی ایران - سبک تهران (۱۲۵۶ - ۱۲۷۵ ش)، اولین پژوهش نوآوری یا مدرنیسم و دومین پژوهش نوآوری - الگوی تهران (۱۳۱۰ - ۱۳۲۰ ش)، نوپردازی یکسویه از بالا به پایین (۱۳۴۰ - ۱۳۵۷ ش) و نوپردازی یا مدرنیزاسیون دو سویه (۱۳۶۰ - ۱۳۸۰ ش). نگارنده ضمن بررسی دوره‌های یاد شده، این پیش‌فرض را رد کرده که ارزش‌ها و معیارهای برون‌ی، زمانی که به جامعه ایران راه یافتند با جامعه‌ای کاملاً ایستا روبه‌رو شدند.

باور (۱۳۸۸)، در کتاب «نگاهی به پیدایی معماری نو در ایران» به‌طور مشخص درباره وقایع معماری، معماران و آثار آن‌ها از انقلاب مشروطه تا عصر حاضر یعنی حکومت جمهوری اسلامی بحث می‌کند. نویسنده کتاب به بررسی شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور و جهان در هر دوره خاص (دگرگونی از قاجار به پهلوی، پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی) می‌پردازد و تأثیر این عوامل بر معماری ایران را مورد توجه قرار می‌دهد. از جمله این عوامل می‌توان به انقلاب صنعتی اروپا، تفکرات مدرنیسم، حضور معماران و مدرسان خارجی در ایران و... اشاره کرد. نویسنده کتاب در ادامه به معرفی، توصیف و تحلیل آثار معماران نامی ایران در این دوره پرداخته است. بنابراین تاکنون مطالعات مشخصی بر روی علل تأثیرپذیری تزئینات نمای ساختمان‌ها دوره قاجار از غرب تحت تأثیر عامل اقتصادی صورت نگرفته است. لذا به‌منظور درک علل اثرگذاری اقتصاد بر تزئینات نماهای قاجار در تأثیرپذیری از غرب پژوهش حاضر انجام گرفته است.

نتیجه‌گیری

بی‌برنامگی و بی‌مبالاتی اقتصادی در حکومت قاجار به دلیل عدم وجود اعتدال در شاخص میانه‌روی، منجر به تهی کردن خزانه و استقراض از دول اروپایی گردید. همچنین شاخص ضعیف دانش اقتصادی و محدودیت روش‌های کسب درآمد به بخش کشاورزی که غالب درآمد حکومت را تشکیل می‌داد؛ حاکی از ساختار اقتصادی نامطلوب داخلی است که آن هم پس از شکست‌های ایران در جنگ با روسیه و جدا شدن مهم‌ترین بخش‌های کشاورزی و پرداخت غرامت‌های سنگین، ضعیف‌تر هم می‌گردد. در این میان، نفوذ سرمایه‌های غربی در اقتصاد ایران به ازای اعطای امتیازات متعدد به اروپائیان و تسلط آن‌ها بر روابط بازرگانی، بانکی و استخراج نفت؛ منجر به ضعف اقتصادی هرچه بیشتر طبقه عوام و توانمندی طبقه خواص می‌گردد. نه تنها ضعف اقتصادی طبقه عوام سبب جلوگیری از تعالی فکری و ممانعت از شکل‌گیری بنیان‌های خودپویا و درون‌نگر براساس ارزش‌های سنتی جامعه گردید؛ بلکه توانمندی طبقه خواص و

ولخرجی‌های بی‌برنامه و فاقد ساختار آن‌ها که روشنفکری و پیشرفتگی را در گرو غربی‌شدن و استفاده از ظواهر تمدن بیگانه می‌پنداشتند، موجب گسترش روزافزون استفاده از نمادها و آثار غربی در زندگی خواص شد.

شکل ۱۱. مدل اثرگذاری عامل اقتصادی قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات نما از غرب، (نگارنده)

در حوزه تزئینات نما دو رویکرد کلی برای ساختمان‌های این دوره وجود دارد. رویکرد اول امتداد تزئینات معماری سنتی ایران به‌ویژه معماری دوره صفویه است و رویکرد دوم تزئینات التقاطی سنتی-غربی است. تزئینات رویکرد التقاطی سبب تحول در نمای ساختمان‌ها، جزئیات بازشوها، نقاشی‌های دیواری، تزئینات ستون‌ها و نقوش به‌کار رفته در تزئینات با استفاده از نمادها، رویکردها و راهکارهای معماری غربی شد.

شرایط اقتصادی دوره قاجار به‌گونه‌ای است که از طریق شاخص «روابط بازرگانی» و نیز کد محوری درآمدهای دولتی؛ افزایش فقر روزافزون طبقه عوام را در مقابل ثروت‌اندوزی طبقه خواص به همراه دارد. ثروت طبقه خواص به دلیل وجود ضعف در شاخص «میان‌روی اقتصادی» منجر به شکل‌گیری تزئینات افراطی و گسترده در مقابل تزئینات محدود و همراه با وسواس دوره‌های قبل می‌شود. نمونه این تزئینات افراطی را می‌توان در طلاکاری، ستون‌ها و نیم‌ستون‌های سراسر تزئین شده، پله‌های تشریفاتی، ساخت و نصب مجسمه و گلدان در فضای ورودی و نماهای سنگی مشاهده کرد که مصادیق آن در جدول ذیل به صورت مفصل معرفی شده است.

در جدول ۲ مصادیق تأثیرپذیری از غرب در نمای ساختمان‌های دوره قاجار که در تهران به‌عنوان پایتخت این دوره ساخته شده‌اند، ارائه شده است.

جدول ۱. مصادیق تأثیرپذیری در تزئینات نمای معماری قاجار (نگارنده)

تصاویر	مصادیق	نفوذ معماری غرب			
	ساختمان اربابی	سرستون‌های کلاسیک شبیه کورنتینی، ایونیک و دوریک	تزئینات ستون‌ها	تزئینات نما در معماری قاجار	
	خانه قجری‌ها				
	عمارت بادگیر	ستون‌هایی با مقطع چهارگوش و شش‌گوش			
	خانه مینایی				

	سردر باغ ملی	ستون‌ها و نیم‌ستون‌های تزئینی	تزئینات ستون‌ها	
	تالار سلام	نقاشی‌های واقع‌گرای اروپایی	نقاشی دیواری	
	خانه مقدم	استفاده از نرده‌های صراحی		
	کوشک احمدشاهی	استفاده از سنتوری		
	خانه مقدم	استفاده از مجسمه و گلدان	شکل ظاهری نما	
	خانه تیمورتاش	چشم‌اندازهای وسیع توسط پنجره‌ها		تزئینات نما در معماری قاجار

بنابراین به‌طور کلی درخصوص تأثیرپذیری معماری قاجار از غرب می‌توان چنین گفت که در هر دوره‌ای از تاریخ معماری ایران بروز پیشرفت‌های خارجی و هماهنگی با آن جزء مسائل اصلی آن دوره تاریخی بوده است و انتظار جهان

بدون پیشرفت برای هیچ دوره‌ای قابل قبول نیست. اما هماهنگی با پیشرفت‌های جهانی همواره در طول تاریخ معماری ایران غالباً به صورت دورن‌زا بوده است که نشان از چهارچوب‌مندی آن دارد. در حالی که در دوره قاجار بروز التقاط و وادادگی حاصل از شیفتگی نسبت به غرب با انتقال کلیه جوانب مطلوب و نامطلوب پیشرفت‌های معماری غربی به معماری ایران بدون تعریف چهارچوب نظری رخ داده است. این فقدان بی‌حد و مرزی در بهره‌برداری و ارتباط با غرب، از منظر منتقدین مورد نقد قرار گرفته است. البته لازم به ذکر است از این قبیل رویکردهای فاقد ساختار در دوره قاجار در کلیه موارد سیاسی، اجتماعی-فرهنگی و اقتصادی در موارد متعددی رخ داده است؛ تاجایی که منجر به نارضایتی عمومی و وقوع جنبش مشروطه گردید و در نهایت با سقوط سلسله قاجار به پایان رسید.

منابع و مأخذ

- آبراهامیان، یراند. (۱۳۹۱). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- آزند، یعقوب. (۱۳۹۳). مکتب نگارگری اصفهان، تهران: فرهنگستان هنر.
- اسودی، فریبا. (۱۳۹۵). گذر از سنت به مدرنیته در ایران دوره قاجار (خوانشی بر معماری مسجد مدرسه معمار باشی تهران)، پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه: تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- اشرف، احمد و بنوعیزی، علی. (۱۳۸۷). طبقات اجتماع، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نشر نیلوفر.
- اشرف، احمد. (۱۳۶۳). «موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران»، دنیای اسلام، شماره ۴ و ۵.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته). تهران: نشر هنر معماری قرن.
- تازیکه لمسکی، ایمان. (۱۳۹۵). تأثیرات مدرنیسم و معماری غرب بر معماری کاخ‌های عصر قاجاریه در تهران (با تکیه بر سفرنامه‌های ایرانیان به فرنگ)، پایان‌نامه برای دریافت درجه (PH.D)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۹۲). اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- خسروی، محمدباقر. (۱۳۷۷). «معماری ایران در دوره قاجار»، فصل‌نامه هنر، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات هنری، شماره ۳۶.
- دیدگاه، رضا. (۱۳۹۲). «شیوه حکومت‌مداری پهلوی اول، پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (گروه تاریخ).
- رازنهان، محمدحسن، بیاتی، هادی و منصور، مریم. (۱۳۹۴). «بررسی جرایم اقتصاد در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق/ ۱۸۹۶-۱۸۴۷)»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی (علمی-پژوهشی) دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۴ (پیاپی ۲۸)، صص ۸۲-۶۱.
- سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵-۱۹۲۵ میلادی)»، نقش جهان، شماره دو، ۹۴-۸۵.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۵). پنجره‌های قدیمی تهران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عدل، شهریار؛ اورکاد، برنارد. (۱۳۷۵). تهران پایتخت دویست ساله (مجموعه مقالات). مترجم: ابوالحسن سروقدمقدم. سید احمد سیدی، فاطمه وثوق خزایی. تهران: انتشارات سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران. انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- فوران، جان. (۱۳۹۰). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران)، ترجمه احمد تدین، تهران: نشر رسا.

- قبادیان، وحید. (۱۳۹۰). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، چاپ هفدهم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۳). معماری در دارالخلافة ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران، چاپ پنجم، تهران: انتشارات پشتون.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: مؤسسه علم معمار.
- قبادیان، وحید؛ کیانی، مصطفی (۱۳۹۲). «خاستگاه معماری مدرن در تهران- بررسی و شناخت اولین بنای سبک معماری مدرن در پایتخت کشور»، دو فصلنامه معماری و شهرسازی، شماره ۱۱، ۵۸-۳۹.
- کمالی، محمدرضا. (۱۳۸۹). «بررسی معماری دوره قاجار»، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، شماره ۴ شماره پیاپی ۵.
- ماساها، یوشیدا. (۱۳۷۳). سفرنامه، ترجمه هاشم رجب‌زاده، مشهد: نشرآستان قدس رضوی.
- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۷۵). آثار تاریخی تهران (اماکن متبرکه). تنظیم و تصحیح: میرهاشم محدث، چاپ دوم، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مقتدر، رضا. (۱۳۷۲). «دوران صد ساله تجدد در شهرسازی و معماری ایران» ایران‌نامه، شماره ۴۲، ۲۷۰-۲۵۹.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۹). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، مرکز تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد. (۱۳۹۳). «چالش فناوری و شکوفایی در معماری معاصر کشورهای در حال توسعه»، نشریه نقش جهان، شماره ۲، ۵۳-۴۳.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ منصورى مجومرد، پریناز. (۱۳۹۴). «ورود جریان‌های نوگرا به معماری معاصر ایران»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۱، ۱۹-۳۰.
- نیلفروشان، محمدرضا. (۱۳۸۶). معماری ایرانی: از آغاز تا دوره قاجاریه، تهران: کانون آگهی و تبلیغات ارشاد.